

**OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA SANAYİLEŞME
ANLAYIŞINA BİR ÖRNEK : «İSLAH-I SANAYİ KOMİSYONU»
OLAYI**

İlber ORTAYLI*

XIX. yüzyıla girildiğinde tarımsal ve endüstriyel gelişim gösteremeyen imparatorlukta tezgâh ve lonca sanayiinin uğradığı çöküntü genel olarak bilinmektedir. Gene Tanzimatçı gurubun bazı dallarda, özellikle tekstil ve porselen sanayiinde atılımlar yapıp bazı devlet fabrikaları kurdukları da bilinen gerçeklerdendir. Bunların sayıları, sermaye ve üretim kapasiteleri üzerinde tam ve ayrıntılı bilgi elde etmek şu anda mümkün değildir. 1835 de kurulan feshane ve çuha fabrikaları, Zeytinburnu, Hereke dokuma fabrikaları, İzmit kâğıt fabrikası, Beykoz teçhizat-ı askerîyye fabrikası, Tophane, Beykoz-İnceköy porselen fabrikaları gibi tesisler bunlardandır⁽¹⁾. Bu tesislerin bir kısmı rantabl koşullar altında çalışmağa devam etmiş, bir kısmı zararını sürekli olarak hazine yardımıyla kapatmış fakat tekstil de öncülük etmesi düşünülen önemli bir kısmı ise yolsuzluk ve rezaletler serisi ile iflâs edip kapanmıştır. Ülkenin genel üretim yapısının ve dış ticari ilişkiler sisteminin bu gelişmeyi önlediği açıktır.

Burada üzerinde durmak istediğimiz asıl konu; Osmanlı devlet adamlarının sanayileşme programı, daha doğru bir deyişle sanayileşme anlayışıdır. Hemen görülecektir ki bu konuda Osmanlı devlet adamı gerçeklerden uzak öneriler getirmektedir. Ve bu durumun nedeni de sanayileşme konusunda içinde bulunulan dilemadır.

Sultan Abdülmecit döneminde büyük umutla girişilen sanayileşme teşebbüsü, kısa zamanda olumsuz sonuçlar verdi. Bu durumda 1860 lardan itibaren sanayileşme konusunda bazı yeni projeler ortaya kondu. Bu sözde programı yürütmek için bir «İslah-ı Sanayi Komisyonu» kurulduğunu görüyoruz. Sultan Abdülaziz devrinin sanayileşme konusunda belli başlı tek eylemi sayılabilecek bu komisyon, Meclis-i valâ azasından bazılarının üyeliğine ta-

(*) Dr. Asistan, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara Üniversitesi.

refer to
tevfik
Guran

yiniyle kuruldu. Komisyon reisi gene meclis-i valâ azasından ve birçok komisyonlarda üyelik yapmış olan Rıza Efendi idi. Yayınlanan talimatnameye göre bu komisyonun uğraşıp çözümleneceği sorunlar şunlardır⁽²⁾.

- a) Halen % 5 olan gümrük resmini arttırmak,
- b) Sergiler açarak sanayii teşvik etmek,
- c) Şirketler (Esnaftan) teşkili ile sanayii geliştirmek,
- d) Sanayi mektepleri açmak.

Komisyon faaliyete muhtemelen 1280-1282 (1863-1865) yıllarında geçmiştir⁽³⁾. Sanayi mektepleri İstanbul, Edirne Tuna vilâyetinde çok sonraları açıldı ise de mezunlarına iş sahası bulunamadığından dumura uğradılar. Gümrük resimleri ise imparatorluğun son zamanlarında bile % 8 oranına ancak yükseltilebilmiştir. Yerli tüccarlar için ise ihtisab rüsumu ve dahili gümrükler yüzünden bu oran çok daha yüksekti. Sanayi fuar ve sergileri imparatorluk tarihinde göstermelik bir iki önemsiz olaydan ibarettir. Bu talimatnamede komisyonun asıl hedefinin esnafı şirketler halinde örgütlendirmek olduğu görülüyor.

Nitekim 3. madde; «esnafın artık münferiden değil, şirket halinde çalışması» lüzumuna değiniyor. 4. madde; bu şirketlerin her sınıf esnaf için lonca kethüdası ve loncanın ileri gelen esnafından seçilen azadan kurulu bir **idare cemiyeti** tarafından yönetileceğini belirtiyor. Ancak 6. madde, şirket idare cemiyeti'nin kararları ve faaliyetinin meclis-i valâ tarafından denetleneceğini belirtmektedir. Böylece daha işin başında serbest girişime dayalı kapitalist bir gelişme kavramının yerleşmediği ve şirketlerin bürokratik kontrol ve güdüm altında tutulmak istendiği anlaşılıyor⁽⁴⁾. Bazı esnafın şirketler halinde örgütlenmesini öngören komisyonun talimatnamesi daha çok ikincil maddelerin üretimi üzerinde duruyor. Örneğin simkeş esnafı, sarı, altın varakçı esnafı başta geliyor. Debbağlar 2000 kese altın, demirciler, ise 5000 kese altın sermaye koyarak birer şirket kuracaklardır. Demirciler şirketinin 100-150 beygirlik makine ve telgraf telleri imal etmesi öngörülmüştür. Bu sudan projenin gerçekleştiğine dair bir kayda rastlamadık. Bundan başka balmumu, kumaşçı, yastıkçı, doğramacı gibi, yirmi dalda çalışan esnafın şirketler halinde örgütlenmesi öngörülmüştür. Bu konudaki girişimler suya düşmüştür. Ciddi bir sanayi ve pazarlama söz konusu değildir. Sanayileşme halinde ortadan kalkması gereken üreticilerle yani esnafla bir sanayileşme gi-

rişiminde bulunulmak isteniyordu. Nitekim bu şirketlerin hiçbirini gerçekleştirememiştir.

II. Abdülhamid döneminde ülkede ulaşım, bürokratik örgütlenme, eğitimin yayılması alanında kayda değer bazı gelişmeler gözlemlenmişse de tarım ve sanayide hemen hiçbir ciddi girişim göze çarpmıyor ve sanayileşme alanındaki bu çarpık tutum ve düşünce devam ediyordu. Yıldız Arşivinde rastladığımız ve burada ele alacağımız bir ıslah-ı sanayi raporu bu gerçeğe işaret etmektedir⁽⁵⁾.

Bu raporda İstanbul'da ve vilâyetlerde kurulan sanayi mekteblerinin arzu edilen sonucu doğurmayıp işlerliğini yitirdiği ve sanayiın teşvikine yardımcı olmadığı belirtiliyor. Kurulacak bir sanayi ıslah komisyonunun tekstil, camcılık, demircilik dallarında mahalli sanayiın çöküş nedenlerini araştırması isteniyor. İkinci olarak bu mallara talep yaratılması için neler gerektiğinin araştırılması ve üçüncü olarak mimari ve inşaat dalında eleman yetiştirilmesi için güzel sanatlar okulunun ıslahı gerektiği belirtiliyor. Dördüncü olarak kâğıt ve cam üretiminde öncelikle yerli sanayiın geliştirilmesi ve nihayet pamuklu dokumacılıkta yerli üretimin geliştirilmesi gerektiği belirtiliyor. Ancak burada ilginç bir nokta göze çarpıyor. «Bu dalda fabrikalar kurulması amaca ulaşmayı mümkün kılmaz» deniyor. İstenen şey; «pamuklu dokumanın ahaliye imal ettirilmesi» yani küçük üretimin teşvikidir ki, böylece ciddi bir sanayi programından söz etmek mümkün olmuyor.

Yüzyılın sonuna gelinmiştir ama, Osmanlı devlet adamları sanayileşme atılımını gerçekleştirmek için hala esnaf ve tezgâh üretimini feda etmeğe cesaret edememektedirler. Osmanlı sanayiinin bu temel üzerinde kurulup, geliştirilmesine çalışılmakta ve tabii girişimler bir yana, hazırlanan raporlar bile çarpık bir nitelik göstermektedirler. Küçük üretimin ve lonca düzeninin Avrupa'da XV. yüzyıldan beri büyük olaylar ve ızdıraplar yaratarak yıkıldığı, aynı deneyin Japonya'da kısa zamanda yoğun biçimde tekrarlandığı düşünülürse; Osmanlı devlet adamları böyle bir toplumsal devrime cesaret edemediler denebilir. Ancak sorun bu kadar basit değildir. Tarımsal fazlayı yaratamayan ve kırsal alanda önemli değişimler geçiremeyen ülkede fabrika endüstrisine geçecek şartlar da mevcut değildi. O nedenle Osmanlı sanayi programlarının çarpık mantığı büyük ölçüde ülkenin tarımsal yapısında ve kentleşmesindeki çarpıklıklardan ileri gelmektedir sanıyoruz.

II. Meşrutiyetten sonra da esnafı feda edemeyen bu sanayileşme programlarına devam edilmiş ve Osman Nuri Bey'in dediği gibi⁽⁶⁾ kurulan bazı esnaf şirketleri yolsuzluk ve iflâs denemeleriyle ortadan kalkmıştı.

NOTLAR

- (1) Ö. Celâl Sarç; «Tanzimat ve Sanayimiz», **Tanzimat I**, İstanbul Maarif Basım-
evi, (1940), s. 432 - 439.
- (2) **Takvim-i Vekayî**, No. 1027, 11 Teşrinsani 1284; ayrıca Bk. Osman Nuri,
Mecelle-i Umur-u Belediyeye, I, s. 718 - 724.
- (3) Osman Nuri, **a.g.e.**, s. 718.
- (4) **Ibid.**, s. 724 ve devamı; bu, talimatnamenin son şekli olup 22 Temmuz 1290
(1873) tarihini taşıyor.
- (5) Ekte verilen rapor, Başbakanlık Arşivi, **Yıldız evrakı**, 12-88/35.
- (6) Osman Nuri, **a.g.e.**, s. 728.

SANAYİ TEŞVİK VE ISLAH KOMİSYONU RAPORU

10 Cemaziy'ulevvel 1306
(9 Ocak 1889) tarihli

Başbakanlık Arşivi Yıldız Evrakı 12-88/35

Velinimet-i biminnetimiz padişah-ı tob'aperver ve şehinşah-ı atıfetguster efendimiz hazretlerinin bu mülk ve millete baîs-i hayat-ı cavidanî olan culûs-u humayun-u saadet makrun-u hilâfetpenahîlerinden berü lütfen ve merhameten memalik-i mahrusa-i şahanelerinin mamuriyeti ve teba-i sadıka-i mülkdarîlerinin terfih-i ahval ve saadet hali emrinde meşhud basıra-i şükran ve olan niyat-ı hikmet ayan velinimet-i biminnet-i azîmilerine merhamet ve seniye-i cenab-ı tacidarîleri olmak ve bahusus tabiyet-i celîle-i osmanîyeleriyle müftehir ve mübahî olan bendegân-ı sadakat nişan-ı humayunlarından, makam-ı akdes-i hazret-i hilâfetpenahîlerine revabıt-ı manevîye ve maddîye ile merbut olan ehal-i islâmiye kullarının teshil-i eshab-ı refahı için senayîin terakkisi zımında lâzım-ül ittihaz olan esbaba teşebbüs etmek ve lütfen ve merhameten taht-ı riyaset ve himayet-i şehinşahîlerinde bulunmak şeref-i âlisine nâil olmak üzere teşkili tasavvur buyurulan «heyet-i teşvikiye-i senayî'nin» vezaîfinin arz-ı huzur-u dekayık-ı nuşver-i cenab-ı hilâfetpenahîleri kılınması telâkkîsiyle mübahî olduğumuz emr ü ferman-ı hikmet beyan-ı cenab-ı hilâfetpenahîleri iktiza-i celîlinden olduğu cihetle teferruatının mufassalan arz-ı atîye talîken bu babda varid-i hatîr-i arz-i mefahir-i kasranemiz olan mevadd-ı atîyenin münhasıran arzına mücaseret olunur. Huzur-u dakaik-i nuşver-i cenab-ı şehinşahîlerinde mustağnî-i arz ve beyan olduğu bundan mukaddem evvelâ dersaadette ve badehu vilâyat-ı şahanelerinin kâffesinde birer mekteb-i senayî tesis ve kûşad edilmiş ise de bunlardan muntazır olan fevaîd ve mehasenat istihsal olunmıyarak arası çok geçmeksizin mezkûr mekteblerin heman kâffesi ber hal-i muattaleynde kaldığından memalik-i mahrusa-i şahanelerinin hıref ve senayi hususunda muhtaç olduğu teşvikatın yalnız bu yolda taharri edilmesinden faide hasıl olamıyacağı bittecrûbe sabit olduğu cihetle bundan başka tedabire müracaat olunması vacib-i umurdan olmağla, teşekkül edecek komisyon tarafından müracaat olunması lâzım gelen tedabir; evvelen memalik-i mahrusa-i

şahane (de) vaktiyle senayi hayli terakkî ederek oldukça ihtiyacı dahiliyenize kifayet edecek derecede iken şimdi bunlardan evvelki kadar istifade edilememekte olup meselâ Ankara sofları, Bursa ve Haleb ipekli ve kumaşları ve Bilecik çatmaları ve vilâyat-ı şahanelerinin ekserinde imal edilmekte olan alaca ile debbağlık ve Kütahya'nın çinileri ve halı imali ve bahusus sanayice derece-i vücubda olan demircilik sanatları heman mahv u münkariz olmak derecesine gelmiş olmağla bunların yine mahallince ihyası ve ilerledilmesi taht'ulzemimde olmağla teşekkül edecek heyetin evvel emirde; senayi-i mezkûrenin inkirazını mucib olan eshabı ve badehu bunların hal ve zamanın terakkisi nisbetinde ıslahı için ne gibi teşebbüsata ibtidar edilmesi lâzım geleceğini arız ve amik teemmül ve mülâhaza etmesi :

Saniyen; mahsulat-ı dahîliyenin beyn-el ahali nazar-ı itibare alınması ve revac-ı çaresinin istihsali zımmında ne yapmak lâzım geleceğini piş-i nazar-ı mütaleaya alması :

Salisen; teb'a-i islâmiyeden fenn-i mîmarîde haylî zevat-ı meşhure gelmiş ise de her ne esbaba mebni ise bir müddetten berü bu zenaat-ı alîyeye rağbet edilmemiş olduğu gibi, oymacılık ve hakkâklık ve fenn-i nakkaş dahi gerüde kalmış olduğundan bunların ilerledülmesi lâzımeden bulunduğu cihetle saye-i terakkîvaye-i hazret-i mülkdarîlerinde el'an mevcut olan ve hal-i hazırıyla intizam ve mükemmeliyeti derece-i matlubede bulunan senayi-i nefise mektebinin bu nokta-i nazardan tevsîi ve mekteb-i senayîin dahi tanzim ve ıslahı çeresin' düşünmesi :

Rabîen : cam ve kağıt gibi pek çok sürümü olan eşya için memalik-i mahrusa-i şahanedan her sene milyonlarca paralar Avrupaya gitmekte olduğu cihetle bu paralar harice çıkmayarak dahil-i memalikde kalmak ve pek çok ehali-i islâmiye kulları dahi bu yüzden müstefid olarak erbab-ı zenaatden ustalar yetiştirilmek üzere muntazam fabrikalar inşası zımmında icab eden tedabirin teemmül ve mülâhaza etmesi :

Hamisen; ehali ekseriyet üzere pamuk bezi iksa ve istihlâk etmekte olduğu cihetle bu yüzden dahi Avrupanın memalik-i şahanedan almakda olduğu para cam ve kâğıt için çıkan akçeden daha ziyade olduğu cihetle bunun dahi harice çıkmayarak dahil-i memalikde kalmasına bir çare bulunması ve fakat bunun için fabrika inşası halinde maksad-ı aksanın husulü mümkün olacağından bunun ehaliye imâl ettirilerek, bu yüzden pek çok

efrad-ı islâmiyenin istifadesi çaresinin istihsali maddelerinden ibarettir.

Zat-ı kudsiyet-i tacîdarilerinin her bir emr-ü ferman-ı hûmayur-u şehinşahîleri aynı isabet ve mahz-ı lûtf ve keramet olub hakikaten teb'a-i islâmiye-i şahanelerinin hıref ve senayi hususunda teşvike ve bu babda muavenet-i lâzimeye ihtiyaçları bedîdar olmağla ve bu heyetin taht-ı riyaset-i mefhume-i celile-i hazret-i hilâfetpenahilerinde bulunması temin-i maksad-ı hayr-u mursed-i hûmayur-u şehinşahîlerini zamin ve kâfil bulunmağla bu babda arz-ı şükran ve işbu heyetin vezaif-i asliyesi muhtasaran arz-ı huzur-u âli kılınmış ise de bunun nizamname esasının ve teferruatının icrası heyet-i mezkûrenin teşkiline mütevakıf idüğünün arzına mücaseret kılınmış olmağla kate-i ahvalde emr-u ferman hazret-i veliy'ul emr efendimizindir.

Fî 10 Cemaziy'ulevvel sene 306 ve fî 21 Kânunevvel sene 304:
Müze-i humayun müdiri kulları Müşîr kulları

Hamdî

Said(?)